

Дидактика історії

О. А. Удод

НОМО HISTORICUS: ЛЮДИНА ІСТОРИЧНА, АБО ІСТОРИК В ІСТОРІЇ (до 60-річчя професора Ф. Г. Турченка)

...Всі ми в певному сенсі є істориками. Оскільки наш біологічний вид більше сподівається на досвід, ніж на інстинкт, ми просто не можемо жити без усвідомлення особистого минулого; а той, хто втратив цю здатність через хворобу чи старість, як правило вважається нездатним до нормального життя.

Джон Тош. Прагнення до істини. Як оволодіти майстерністю історика [1, с.11].

Homo historicus – Людина історична. В цих двох словах, що складають давно відомі поняття, які визначають людину в її еволюційному розвитку, для нас вміщено одразу кілька значень. В першому значенні „людина історична”, перш за все, це людина минулого (як відносно близького, так і далеко минулого). Людина минулого останнім часом стала головним об’єктом історичних досліджень в українській науці. В іншому, вторинному значенні „людина історична” – це ще й людина, що вивчає історію, розповідає про минуле і людей, що в ньому жили; „людина історична” – це людина, що пише історичні праці. Для професійного історика час характеризується набагато більшою глибиною і протяжністю ніж для інших людей, і наповнюється набагато складнішим і різноманітним змістом. Через це історики є, так би мовити, особливим сортом людських істот, свідомість яких влаштована дещо інакше, ніж у їхніх побратимів по виду. Homo sapiens historicus бачить себе і своїх сучасників у кінці довгої черги поколінь, що змінюють одне одного. Людина-історик насолоджується своєю професією: вона отримує задоволення від досягнення невідомого і від уміння висловити досягнуте. Але так само історика супроводжують його найтяжчі кари: сумніви в самій можливості справжнього розуміння минулого і наявності можливостей правильно висловити навіть те, що здається абсолютно зрозумілим. Але, насправді, небезпеки, які підстерігають дослідника минулого бувають, на жаль, не тільки ґносеологічного або психологічного характеру. Важка доля історика: якщо він чесно розшукує свою правду, то ризикує зазнати репресій від властей і побратимів з професійного цеху, а якщо проявляє несправедливий конформізм, то ризикує на страждання від мук власної совісті і втрати душевного спокою. Ще в середні віки історики ясно розуміли свій статус у суспільстві: „воістину важка доля історика: якщо він говорить правду, то дратує людину, а якщо каже неправду, то гнівить Бога”. Особливо, коли слова історика можуть „дратувати людину”, яка має владу, тоді таке роздратування набуває самих грубих, вбивчих форм.

Такі й подібні роздуми про історика та його долю виникають, коли колеги хочуть окреслити заслуги винуватця ювілею чи провісника якоїсь помітної історії. Реляції, окреслені темою „homo historicus”, адресувались російському історикові Ю.Л.Безсмертному [2], бо саме він приклався в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. найбільше до ствердження напрямку історичної антропології, коли на перший етап досліджень вийшла „людина минулого”. Ми ж говоримо про іншу іпостась, про людину історичну – дослідника історії, людину, що живе історією і робить все, аби дух історизму, як головну ознаку самоідентифікації нації, прищепити всім українцям. Професор Федір Григорович Турченко – із когорти таких людей. На щастя їх немало серед наших сучасників. Саме вони на зламі 1980-х – 1990-х років, воли вирішувалась в черговий раз доля української державності, підставили свої могутні плечі державотворцям першої хвилі і звели могутній підмурок України – її історичність, тяглість політичних

процесів, нормальність розвитку, наявність традицій державного життя. Не перший раз український народ покликав в передові лави будівничих держави саме істориків. В XIX ст. українське відродження заявило про себе іменами П.О.Куліша, В.Б.Антоновича, М.О.Максимовича, М.І.Костомарова, М.П.Драгоманова. Початок XX ст., українська національна революція 1917-1921 рр. покликали знавця не стільки історії українського народу, а української справи взагалі – М.С.Грушевського. Науково-історичні дослідження академіка Д.І.Багалія, його авторитет в дослідженні Слобожанщини лягли в основу розмежувань земель України і Росії. Навіть Йосип Сталін, який нехтував не тільки думками, а й життями мільйонів людей, все ж таки зважав на історичне обґрунтування належності до Великої України земель Західної України, Північної Буковини, Південної Бессарабії, коли вирішувалось питання про післявоєнні кордони в 1945 р. Таке само обґрунтування істориками віковичних зв'язків Криму з Україною, їхньої спільної історії лягли в основу прийняття рішення про приєднання Криму в 1954 р.

Більш відповідальні завдання постали перед істориками після 1991 р. Кілька поколінь українців вирости і виховались на радянській історії, в якій не було місця Україні. Не можна збудувати держави, якщо не пробудити в суспільстві історичної пам'яті: ми були і є народ історичний, народ багатомільйонний, знаний і відомий в Європі і світі сотні років назад. Не можна погодитися із скепсисом Н.М.Яковенко (при загальному доброму сприйнятті її творчого спадку), яка інколи епатажно може заявити, що „вона не вірить у те, що книжка історика може впливати на світогляд народу” [3]. Бо на „світогляд народу”, продовжує вона, впливає не історик, а той талановитий красномовець, не обтяжений фаховим обов'язком безкінечно повторювати „з одного боку”, „з другого боку”, „з третього боку”, отже без усяких „боків” та сумнівів розкаже „правду” про наше славне минуле. Очевидно, що реалії нашого сьогодення, коли влада дає свідомо індульгенцію на оббріхування нашої історії, викликали такий песимізм відомої дослідниці. Але добре відомо, що може й скромні за своїм зовнішнім виглядом чи тиражами книжки істориків, все ж таки справили вирішальне значення на світогляд переважної більшості сучасних українців. Історики початку 1990-х рр. своїми академічними працями, популярною літературою, шкільними і вузівськими підручниками сформували світогляд та ідеологію нових поколінь українців. Історичні праці В.А.Смоля, В.С.Степанкова, С.В.Кульчицького, Ю.І.Шаповала, В.І.Сергійчука, Ю.А.Мицика, В.М.Горобця, О.П.Реєнта, В.М.Даниленка, В.М.Литвина, Я.Д.Дашкевича, Я.Й.Грицака, О.Є.Лисенка та багатьох інших наших колег надійно забезпечили незворотність поступу української історичної науки, ствердили право українців на власну історію. Серед плеяди цих істориків помітне, але своєрідне місце займає професор із Запоріжжя, доктор історичних наук, тривалий період завідувачий кафедрою історії України, декан історичного факультету, а тепер перший проректор Запорізького національного університету Федір Григорович Турченко. Чому своєрідне? Він не є в класичному розумінні академічним вченим (в інституціональному контексті історичної науки), хоч за рівнем його роботи (монографії, статті, археографічні студії) перевищують багато деякі публікації штатних працівників інститутів та центрів. Масштаб його наукових інтересів – це історія України в цілому, глибоке осмислення на рівні історіософії всього історичного процесу українського народу. Своєрідність ще й в тому парадоксальному явищі, що склалось в Україні на початку 1990-х рр. Неповоротливість наукових інституцій, інерція компартійно-державного тиску на творчість істориків не дозволили в перші роки незалежності України вченим столиці відгукнутися на потреби новопосталої системи народної освіти. А потрібні були шкільні підручники, які вперше б ствердили основним предметом вивчення власне українську історію. Цей виклик сприйняли переважно регіональні історики – із Запоріжжя, Донецька, Дніпропетровська, Львова, Рівного, Луцька (Ф.Г.Турченко, С.М.Тимченко, В.М.Мороко, І.М.Бірюльов, С.В.Білоножко, Р.Д.Лях, Н.Р.Темірова, Г.К.Швидько, О.Г.Бандровський, Я.Й.Грицак, В.О.Мисан, О.М.Карліна та ін.) і створили першими серед держав СНД повний комплект національних підручників із історії. Тоді ж під керівництвом Ф.Г.Турченка сформувалась регіональна, що швидко переросла у всеукраїнську, школу підручникотворення. Сьогодні тільки запорізькі історики та методисти можуть забезпечити всю Україну підручниками та навчально-методичними комплектами з обох курсів історії, що вивчається в середній школі. Вони так само і серед авторів програм, методичних праць. В Запоріжжі та області готуються і захищаються дисертації з проблеми історичної освіти (К.О.Баханов, С.О.Терно). Кафедра історії України ЗНУ працює над методикою застосування комп'ютерних технологій у дослідженні й викладанні історії, тут виконано ряд держбюджетних науково-дослідних робіт, зокрема „Створення електронного підручника з історії України IX-XVIII ст.”, „Розробка електронної енциклопедії „Історія українського козацтва” [4, с.147].

Тільки після 1995 р., коли українські вчені-історики та автори підручників почали співпрацювати з Радою Європи (Директорат загальної середньої освіти), ми почали говорити про багатоперспективний (багаторакурсний) підхід (за Р.Страдлінгом), про виховання толерантності та терпимості при вивченні та викладанні історії (за К.Галлахер). Але такі підходи набагато раніше вже були апробовані у творчій лабораторії Ф.Г.Турченка. Задовго до публікації підручників, їх масового використання автор (Ф.Г.Турченко) довго і терпеливо апробував їх в освітянському і науковому середовищі. Спочатку

з'явилися зошити з окремих тем шкільного курсу історії України. Їх обговорювали абзац за абзацем, рядок за рядком в досить представницькій і професійній, принциповій аудиторії (по черзі в Запоріжжі і Дніпропетровську). Аудиторія критиків-читачів була сформована пропорційно із представників різних політичних сил, ідейних напрямків, але при одній умові – це були, насамперед, професійні історики. Вчений чи вчитель може бути соціалістом, соціал-демократом, рухівцем чи іншої партійної належності, але при вирішенні питань змісту історичної освіти він має бути істориком, спеціалістом, фахівцем. Ф. П. Турченко уважно висловлював діаметрально протилежні оціночні судження учасників дискусії із кожного положення свого підручника. Цим самим книга, ще ненароджена, уже була підготовлена до сприйняття широким загалом. Відкидались емоційні, не аргументовані оцінки, залишались максимально наближенні до об'єктивності факти, події, явища. Історія України справді суперечлива, неоднозначна і наука історія творилась і твориться в непростих умовах. Не може бути за визначенням одностайності, єдинодумності, „одобрямс” у її трактуванні. Подібна однозначність, моністичне трактування історії в принципі можливе і було вже у світовій історії (за „Коротким курсом історії ВКП (б)” та цитатником Мао Дзе-дуна чи вченням Туркмен-баші). Коли дехто в сучасній Україні закликає до єдиного підручника з історії (в якій формі він би не надавався – чи „державного”, чи „академічного”, чи „спільного” – з Росією мається на увазі), то ці заклики означають поворот назад – до тоталітаризму, державного контролю за історичною наукою, моноідеологізму.

В академічному світі інколи лунає зневажливе ставлення до проблем шкільної історичної освіти. Є прагнення відгородити академічну науку від вузівської, а освіту від власне наукової діяльності. Такий підхід світоглядно є невірним. Вона, історія, є єдиною за своєю сутністю, а граней в неї багато – від первинного сприйняття на рівні довілля через легенди і міфи до академічного та історіософського осмислення на рівні концепцій, шкіл, теорій, синтезів, наративів. Наука історія виконає своє суспільне призначення за умови, якщо вона інтегрує всі свої грані. 22 листопада 2006 р. Президія Національної академії наук та колегія Міністерства освіти і науки України розглянули питання про інтеграцію науки і освіти. Частка інтеграційних процесів має бути реалізована і в сфері історії – науки та освіти. За жанром може відрізнятися історія як „дослідницька наука” від „підручничкової історії” (про що стверджує Н. М. Яковенко [5]), але розмежовувати їх не варто і не можна. Історична освіта має адекватно відображати стан історичної науки в країні в даний період. Не може бути змісту освіти раз і назавжди визначеного. Якщо історики дадуть відповіді на всі запитання, напишуть „стабільні” підручники, тоді відпаде потреба в існуванні професії історика взагалі і всіх наукових інституцій. Підручник має еволюціонувати разом з суспільством, у відповідності із законами функціонування історичної пам'яті [6]. Не треба боятися так званого „переписування історії”. Це є об'єктивним явищем процесу функціонування історичної науки, що диктується розширенням джерельної бази, зміною методологічного інструментарію, новими історіографічними підходами та ін. Для сьогоденної історіографічної ситуації в Україні переписування історії – це переосмислення минулого нашого народу, позбавлення політичних стереотипів комуністичного минулого, виведення історії України в ряд „нормальних” історій європейських народів. Недолугими є заклики комуністів щодо сфальсифікованої історії, яка викладається сьогодні в школі. Вона (історія) нарешті стала справжньою. А щодо закликів комуністів до перегляду змісту історичної освіти, вилучення зі шкіл підручників Ф. Г. Турченка, П. П. Панченка, С. М. Тимченка („Новітня історія України”, 10 і 11 кл.), то з цього приводу, як завжди влучно і принципово висловився „народний академік” С. В. Кульчицький: „комуністи можуть спертися лише на тих, хто дотримується старих стереотипів і живе мріями про світле минуле... Переосмислення новітньої історії України... означає їхню політичну смерть” [6].

Уже більше 15 років Ф. Г. Турченко в епіцентрі боротьби за українську історію. Як і доля кожного видного історика, його творча біографія не є простою. Були нападки і з боку „червоних директорів” і допомаранчевих владних можновладців, був і судовий процес за позовом політика, що прагнув заднім числом очистити свою біографію, є розчарування в постмаранчевих силах, що дозволяють і сьогодні „п'ятій колонії” та великому, але не дружньому сусідові, дискредитувати нашу історію, продовжувати тримати українців за бездумних виконавців волі „старшого брата”.

Такою вона і є, доля Homo historicus. Ф. Г. Турченко – це справжня Людина в історії, яка бореться за історію, дорожить історією, зробила історію справою свого життя.

Джерела та література

1. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ. – М., 2000.
2. Homo historicus: К 80-летию со дня рождения Ю. Л. Бессмертного: В 2 кн. / Отв. ред. А. О. Чубарьян. – М., 2003.
3. Куди веде нас наше минуле? // День. – 18 січня 2007.
4. Запорізький національний університет: історія і сучасність (1935-2005): Ювілейна книга / Голова ред. ради проф. С. М. Тимченко. – Запоріжжя, 2006.
5. Яковенко Н. Одна Кліо, дві історії // Критика. – 2002. – № 12.
6. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. – К., 2004.

7. Станіслав Кульчицький: Для комуністів переосмислення суспільством історії України – це політична смерть // Україна молода. – 15 грудня 2006.

Summary

The article is devoted to historiosophical reflections as to ideological orienting points of professional historian on the example of creative biography of professor F.G. Turchenko

О. А. Радзивілл

ШКІЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК НОВОГО ПОКОЛІННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ІНТЕГРАЦІЯ ЗДОБУТКІВ НАУКИ Й ВИМОГ ООНОВЛЕННЯ ЗМІСТУ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ

На прикладі підручників Ф. Турченка «Історія України» для 9–11 класів загальноосвітньої школи

Ознакою життєспроможності будь-якої науки є здатність оновлюватися, розвиватися. Ця властивість притаманна й науці історичній. Втім, її специфіка як дисципліни суспільствознавчої полягає зокрема й у тому, що її еволюція тісно пов'язана з розвитком і оновленням предмета дослідження – суспільства. Це, відтак, приховує в собі апріорну суб'єктивність дослідника, часом – до відвертих фальсифікацій на догоду тим чи іншим панівним силам. «Навряд хоча б одна наука пережила стільки перетворень, як історія, оскільки жодна з них не поєднала в собі водночас такої давнини, загальнодоступності й поширеності... Історія жила разом із суспільством і змінювалася відповідно до суспільства: вона то поставала захопленою хвалительною народних подвигів і героїв, то улесливою слугою придворних подій, то наставницею [...], то філософською книжкою. На ній завжди позначалися погляди часу й осіб, які присвятили себе її служінню» [1, спр.73, арк.1–13в.]. Сказано було в позаминулому столітті професором Університету св. Володимира В. Іконниковим.

Для української історичної науки, як і для українського суспільства в цілому, справді рубіжним моментом стало здобуття незалежності, яке дало потужний поштовх тому процесу, що його Г. Касьянов [2, с.57]. називає «“націоналізацією” історії», ведучи його початок від кінця 1980-х років [2, с.57]. Змістом української історіографії, за висловом Л. Зашкільняка «було й залишається створення уявлення про історію людства з позицій української національної спільноти» [3, с.4], відтак зі здобуттям незалежності, коли українська історична наука позбулася «ідеологічних пут», склалися умови її розвитку на фахових засадах. Розвиток цей мав дві сторони: з одного боку – бурхливий процес «націоналізації» історичної науки, тобто переосмислення накопиченого фактажу під кутом зору національної ідеї та державності, а з іншого – заповнення створених попередньою історіографією лакун у висвітленні минулого [3, с.5].

Г. Касьянов особливо акцентує увагу на тому, що «суверенізація історії (як офіційна, так і неофіційна) відбувалася паралельно з суверенізацією радянських республік і автономізацією владних амбіцій частини місцевих партійних еліт» [2, с.58].

Ще одним паралельним до цих двох процесом було формування змісту шкільної історичної освіти, а відтак – створення навчальної літератури з історії для загальноосвітньої школи: адже на пострадянському просторі не існувало національних шкільних підручників з історії. (Хрестоматійним нині є приклад вибухоподібної популярності підручника канадійця О. Субтельного, який використовувався через фактичну відсутність конкурентоспроможних вітчизняних підручників [4, с.74-75; 5, с.22]. Саме завдяки синхронізації цих процесів в Україні, на відміну від решти країн пострадянського простору, вдалося створити власний повний комплект шкільних підручників з історії – як історії України, так і всесвітньої історії. Промовистим є, зокрема, означення 1991 р. – здобуття Україною державної незалежності – як початку «справжньої перебудови історичної освіти... – пошук нової схеми викладання історії України, погляд на історію Росії та інших країн колишнього СРСР як на частину всесвітньої, а не вітчизняної історії» [5, с.206]. Ця узгодженість процесів наукових досліджень і створення навчальних програм/підручників зумовила ситуацію, яка не змінилася в загальних рисах і донині, – шкільний підручник з історії є з одного боку, наслідком, підсумком, відображенням усталених в історичній науці поглядів, а з іншого інструментом їхньої апробації, перевірки на практиці. Відтак по результатах цієї апробації надалі здійснюється доопрацювання, «доведення» наукових досліджень.

Можливо, тут ми маємо унікальний приклад синтезу історичної науки й практики підручникотворення, практику безпосередньої інтеграції новітніх наукових досягнень в шкільну